

UOT 1 (091)

Göyərçin Kərimi
Şair-yazıçı-publisist,
AYB-nin üzvü
gkarimli@rambler.ru

DİN VƏ FƏLSƏFƏ: EPİZODİK BAXIŞ

Din dühanın məhsuludur, o, bütün dövrlərdə layiqli qiymətini almış və bütün xalqların həyatında xilaskar rolu oynamışdır.

Artur Şopenhauer

Fəlsəfənin də tarixi dinin tarixi qədər qədimdir, lakin bu iki proses arasında əsaslı, ya əsassız baş verən çəkişmələr bütün dövrləri əhatə etdiyi kimi bu günümüzdən də yan keçmir. Silsiləvi davam edən mövcud ideoloji mübarizə fərqli olsa da, həmişə özül haqqında yeni fikir, yeni düşüncə tərzı formalaşdırır. Sözügedən ziddiyyətlərin davamlı olmasının əsas səbəblərindən biri məsələyə mahiyyət baxımından deyil, məqsədyönlü yanaşmadır və bu mənada mahiyyətin diqqət mərkəzinə çəkilməsi həmişə vacib amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Məqsəd - din və fəlsəfə haqqında müəyyən təsəvvürlərin təhlilinə çalışmaq, fərqli baxışlara münasibət bildirmək, mahiyyətin mahiyyətinə sadıq qalmaq prinsipinə əməl etmək

Metodologiya - müqayisəli araşdırma və sistemli təhlil

Tədqiqatın nəticələri - Fəlsəfə ilə din arasında pessimist, optimist kimi sərhədlər yoxdur; pessimizm, yaxud optimizm məqsədli arzu etmə məsələsi olduğu üçün fəlsəfəyə aid mövzu deyil, çünki sonuncunun işı təlqinetmə yox, həqiqəti öyrənməkdir. Mövzuda yenilik ondan ibarətdir ki, dini, bütövlüklə, nə ehkam kimi qəbul etmək, nə də inkar etmək olar, hər iki prinsip birtərəflidir.

Açar sözlər: iradə, Həqiqət, metafizika, təsəvvür, idrak, tanrıyaqovuşma, pessimist, optimist, obyektiv, subyektiv

Giriş

Məqalənin yazılmasında məqsəd dini fəlsəfə ilə müqayisə, həmçinin, dini fəlsəfəyə, fəlsəfəni dinə əngəl hesab edənlərin, yaxud dini fəlsəfədən, fəlsəfəni dindən uzaq tutanların dünya görüşünə üçüncü şəxs olaraq fikir sərgiləmək, dinin fəlsəfə ilə paralel, yaxud qarşılıqlı şəkildə müqayisəsini özəl variantda oxucularla bölüşməkdir. Hədəf bəşəriyyətin xilasını dini inkar etməkdə görənlərin və yaxud din adına törədilən ayrı-ayrı cinayət tərkibli əməllərin dinə yox, insanlara aid olduğunu iddia edənlərin fikirlərinə, optimist din və ya pessimist fəlsəfə kimi çağırışlara yeni münasibət bildirməkdir.

Məqalə düşünməyi bacaran hər kəs üçün nəzərdə tutulmuşdur; din və fəlsəfə mövzusunda bəzi qarşılıqlı ittihamların epizodik araşdırılması, o cümlədən, dini, yaxud ladini fəlsəfənin mahiyyət baxımından eyniliyi, fəlsəfənin ancaq dinin təcrübəyə əsaslanan mərhələsilə müəyyən ziddiyyətlər təşkil etdiyinə dair fikirlər üzərində qurulmuşdur.

Ümidverici hal o hesab oluna bilər ki, mövzu ilə yaxından tanış olub söylənilənləri uyğun müstəvidə dərk etməyə çalışan hər hansı oxucu öz subyektivliyindən irəli gələn bir çox sualın təsir dairəsindən xilas olmağı öyrənə biləcək.

Nə qədər ki, insanlar arasında kateqoriya, o cümlədən, düşüncə tərzində fərq var, bu problem həmişə aktualdır və aktual olaraq da qalacaq.

Dünya, kimin onu necə adlandırmasından asılı olmayaraq, ilahi iradənin, yaxud iradənin gücüylə idarə olunur, əlbəttə, söhbət o idarəetmədən gedir ki, insani müdaxilədən azaddır.

Fəlsəfənin və dinin məqsədi

Qeyd etdiyimiz kimi Yer kürəsində yaşayan, eyni zamanda düşünməyi bacaran hər kəs anlayır ki, dünya gözəgörünməyən iradi qüvvə tərəfindən idarə olunur və bu qüvvə fəlsəfənin, dini fəlsəfənin öyrənməyə çalışdığı yeganə Həqiqətdir, o cümlədən, bu yeganə Həqiqət fərqli fəlsəfələrdə “bir-birinin dilini bilməyən çoxbaxışlı əjdaha” [1, s. 147 misalı müxtəlif adlar altında özünü büruzə verir. Bu barədə A. Şopenhauer deyir: “Həqiqətin gücü də bundadır: onun qələbəsi çətin və əziyyətli, lakin bir dəfə qazanıldıqda, bir daha əldən verilməz”. [1, s. 59]

Dində yeganə Həqiqət Allahdır və filosoflar yaqın bilirlər ki, bu Həqiqətin mahiyyətinə tam olaraq varmaq qeyri-mümkündür; məhz fəlsəfənin nail olduğu, dinin qovuşmaq istədiyi, yaxud qovuşduğu məqam tək olan Həqiqətin – Allahın dərk olunmazlığını dərk etmək xüsusiyyətilə tamamlanır, yəni din də, fəlsəfə də, olsa-olsa, tək olan yaradıcı qüvvəni tanımanın sərhədlərinə yaxınlaşa bilərlər. Artur Şopenhauer öz fəlsəfi nəzəriyyəsinə **iradə** adlandırdığı yeganə hakim qüvvənin özündən yox, bütün xassə və xüsusiyyətlərindən söz açdığı kimi, din də, eynən məhəbbət haqqında söylədiklərimizə oxşar olaraq, uzun-uzadı Allahın keyfiyyətlərindən bəhs edir, lakin təsvirini verməkdə çətinlik çəkir.

Mənsur Həllac yolçuluğunun sonu – Tanrıya qovuşma məhz Ona qovuşmağın mümkün olmadığı barədə biliklərin əldə olunma səviyyəsinə deyilir. Həm dinin, həm də fəlsəfənin inkişaf etməsinə səbəb **Həqiqətin** gizləndiyi aləmə canatmadır və hər kəs bu **Həqiqətə** yaxınlaşa bildiyi qədər xoşbəxt olur. Bəlkə bir gün din də, fəlsəfə də bu gizlilik pərdəsini qaldırmağa müvəffəq olacaq, lakin hə min gün, yaqın ki, bu dünyanın axırı gəlməlidir. Fikrimizin təsdiqi kimi “Nəhcül-bəlağə”dən misal gətirdiyimiz doxsan üçüncü xütbəyə müraciət edək: “Hər şeydən üstün olan Allahdır, uca hümmətlər belə, onu dərk edə bilməz və zəkali insanların zirəkliyi ona çatmaz. Zətinin həqiqətinin əslini başa düşməzlər, çünki müəyyən bir hədlə məhdudlaşmır ki, onu dərk etmək mümkün olsun. Ən əvvəldir və onun üçün son yoxdur, deməli axırına çatmaq da yoxdur”. [2]

Fəlsəfi idrak fərdiliyin aradan qaldırılması yolu ilə nəyə qovuşursa, Allaha gedən yolun sonu da həmin məqama yetişmə kimi nəzərdən keçirilməlidir, çünki hər iki yolun yolçuları filosoflardır. Əslində, bu yollar arasında nəzərə çarpan fərq yoxdur; yolçular fərdlər deyil, amma yollar fərdi, məqsəd eyni: insan və Həqiqətin dərk olunması, nəticə də eynidir.

İlk din, yaxud fəlsəfə insanın bioloji varlıq qılafindan çıxmaq ehtiyacından əmələ gəlmişdir, amma birinciye mənəviyyatın doldurulması, ikinciye zəhnin işıqlandırılması istəyi səbəb olmuşdur; belə ki, dinin məkanı ürək, fəlsəfənin ki, zəkadır. Din o zaman müqəddəslik statusu qazanır ki, fəlsəfə ilə birləşir. Fəlsəfənin yolu alfadən omeqaya kimidir və kamil din də öz fəaliyyətini bu istiqamətdə qurmalıdır. Fəlsəfi yol fərdiyyətin dəf olunması üçün insandan xüsusi istedad tələb edir, amma din hamı üçündür; o, işinə başlamaqdan ötrü insani üstünlüyün ali dərəcəsinə can atmır, əlbəttə ki, müəyyən

intervalda.

Fəlsəfənin məqsədi öyrənmək, dinin vəzifəsi öyrətməkdir. Əgər din tamam və ya qismən dərk olunmuş ilahi iradənin uyğun pillələrdə obyektivliyini əks etdirmirsə, qanuna bənzəyir.

Keçici, yaranan və əmələ gələn hər şeyin köhnəlib-qocalıb-öldüyü dünyada təzə-lənmə ağacı həmişə yaşıl qaldığına, yaradanın emanasiyası əbədi və tükənməz, elçilərin vasitəçiliyi göz önündə olduğuna görə, varlıqlar yenisi ilə əvəz olunduğu kimi, dini hökmlər də ilahi iradə ilə ziddiyyət təşkil etmədən təşəkkülə olmalıdır.

Varlığın iç: fəlsəfə, dini fəlsəfə və çöl: din kimi tərəfləri, yəni zahiri görünüşü və daxili mahiyyəti var. Şair, rəssam, heykəltəraş, ssenarist, əsasən, hadisələrin çöl təsvirini ötürməyə çalışır, amma fəlsəfə mahiyyəti öyrənir. İstənilən sənət əsəri o vaxt ölməzlik qazanır ki, ayrıca şeylərin adi idrakından ideyanın idrakına keçid mərhələsi baş verir. Hər hansı dinin mahiyyətinə ancaq fəlsəfi yolla varmaq mümkündür, deməli mahiyyət mənada həm dini, həm ladini fəlsəfə eyni yolla irəliləyir.

Dinin kilsə, yaxud məscid səviyyəsində təbliğinə gəldikdə isə xətlər və yanlışlıqların meydana çıxması labüddür. Çünki fərdiliyini yox etməyən insan ilahi iradənin məziyyətlərini ehtiva edən tezliyə uyğun gəlməyə bilər, lakin vasitəçiliyin bu kimi təhriflərlə səciyyələnən fəaliyyətini bütövlüklə dinin ayağına yazmaq olmaz.

Fəlsəfə ilə dinin insana təsir troyektoriyası üst-üstə düşür; birinci, yuxarıdan aşağı, ikinci, əks-meyillidir. Başqa sözlə, insan fəlsəfəni öyrənməyə təbiəti başa düşmək cazibəsi, yaxud filosofları oxumaq – dərk olunmuş ideyanın təkrar dərk [iterum discernentes, ifadə müəllifindir - G.K] ehtiyacı ilə başlayır, amma dinin başlanğıcı müqəddəs sadəlvhlüklərlə doludur.

Din xalqı yekdil vəhdətə çağıran yeganə qüvvədir, fəlsəfə seçilmiş insanlar arasında belə ayrı-seçkiliyə səbəb olur.

Qanun kimi tətbiq olunmayan dini hökmlərə tabe olmadan da həyatı yaşamaq olar, necə ki, dini qanundan uzaq tutan ölkələrin vətəndaşları yaşayır.

Din insanla Allah arasında uzun bir yoldur; hər kəs şüurunun həddləri qədər irəli gedə bilər.

Dinə münasibətlə Allaha münasibət həm qismən, həm üst-üstə düşə, həm də düşməyə bilər və buna səbəb, peyğəmbərlər istisna olmaqla, Allahın yerdəki vasitəçiləridir.

Bütün dövrlərdə dinin əleyhinə niyyətlərini açıq-aşkar öz yazılarında işıqlandırmıqdan çəkinməyən çoxlu sayda ziyalı – alim, şair və yazıçılar mövcud olmuşlar ki, onlar bəşəriyyətin, ayrı-ayrı xalqların, millətlərin xilasını ibadətdən uzaqlaşmaqda görüblər, lakin siyasətçilərin nifaq məqsədilə, yaxud öz çirkin əməllərini həyata keçirməkdən ötrü mahiyyətə xələl gətirmək istədikləri bəzi naqisliklərin köklü səbəblərini araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək düzgün deyil. Axı insan-din bağlılığının təməlini mənəvi ehtiyac təşkil edir. Bu belə olmasaydı, doxsan yaşlı valideynimizin həyatda qalması üçün əlimizdən gələni əsirgəyər, ünsiyyətindən zövq almazdıq, axı biz onlara da ruhən pənah aparırıq.

Dinə qarşı çıxırlar, lakin din irsən qəbul olunur, çünki hələ dünyada dövlət, fəlsəfə olmayanda o var idi və dünyaya göz açan insan – varlığın ilk tanıdığı böyük isim Allah kəlməsidir. Misal üçün Suriyada güllə yarası almış üç yaşlı uşağın sonuncu – hamsını Allaha deyəcəyəm cümləsini xatırlayaq. [3] Elə buna görə də dini haqlı, ya haqsız insanın həyatından çıxarmağa çalışanlar müsbət nəticə əldə edə bilmirlər.

Din adına ləkə sayıla biləcək bir çox hadisələr var ki, bununla əlaqədar bəzi din xadimləri məsuliyyəti öz üzərilərindən atsınlar deyərək baş verənlərin din yox, insanlar tərəfindən törədildiyini iddia edirlər. Lakin heç kimə sirr deyil ki, dinin aparıcı qüvvəsi insandır və əgər insan yoxdursa, onun varlığını üç hərfdən ibarət mahiyyəti olmayan bir

söz təşkil edir. Deməli mülahizədən belə nəticə əldə etmək olar ki, hər hansı şahın zamanında baş verən insanlığa zidd hadisə dövlətə, hökumətə yox, ancaq hökmdarın özünə aid edilməlidir və din adına baş verən istənilən hadisəyə görə məsuliyyəti məhz bu mənada insan daşıyır.

Din ilkin səviyyəsində ehkam kimi səsləndirilir, böyük hiss və həqiqətə yaxınlaşma həyəcanı ancaq onun fəlsəfəsilə vəhdətdə olduğumuz anlarda baş verir. Yəqin ki, Artur Şopenhaueri oxumaq istəyən hər kəs paralel olaraq vedaları, upanişadaları, sufiləri də oxumalıdır.

Fəlsəfə işıqlanmaya can atmadır; əzabdan xilas olmağın yeganə yolunu Qautman Budda [4] işıqlanmada görür, deməli işıqlanmaya xidmət göstərən din, ya fəlsəfə ilə üst-üstə düşməli, ya da onun tərkib hissəsinə çevrilməlidir.

Mövlana deyir: “Bu dünya zindandır, biz də zindandakılar... Qumaş, gümüş, oğul, qadın dünya deyil, dünya Allahdan xəbərsiz olmaqdır... Gəmiyə dolan su gəmini batırır, lakin altında qalan onu üzdürür”. [5]

Şopenhauer deyir: “Əzabkeş kömək üçün əbəş yerə tanrısına üz tutur, o, amansızcasına öz taleyinə qurban verilmişdir”. [1, s. 467]

Əlbəttə, Mövlana gəmini üzdürən su deyəndə artıq bu dünyanı deyil, gerçəküstü – fəvqəl dünyaya yüksəlməni, Şopenhauer isə, əksinə, gerçək dünyada baş verənləri nəzərdə tuturdu və zahiri fərqliliyə baxmayaraq, təbii ki, hər iki filosofun qənaəti eynidir.

Gəldiyimiz nəticəyə görə İbn Ərəbinin “Vəhdətül-vücut” nəzəriyyəsilə Artur Şopenhauerin *İradə* fəlsəfəsi arasında bir-birini tamamlayan məqamlar az deyil. Mövlanın “hər kəs yaradılışına görə xidmətə sahibdir” [6] fikri ilə Platon ideyaları – təbiətin bütün üzvi və qeyri-üzvi cisimlərinin müəyyən şəkilləri, ilkin, dəyişməz xassələrinin yerləşdiyi müvafiq pillələr eyni mahiyyəti paylaşmırmı? [1, s. 260] Platon deyir: “Heç vaxt üzə çıxmadan əbədi var olan və həmişə züfur edib yox olan nədir?” [1 s. 259], Mövlana buyurur: “Yoxluqdan meydana gələn göz, varlığı tamamilə yox gördü”. [6]

Bütün **apriori** dərk olunan biliklərin təcrübəyə əsaslanan ayrılmaz xassəsi olur və əgər bu xassələrin sabitliyi pozularsa, biliyin doğruluğuna şübhə yaranar. Dörd fəsildən birində, məsələn, yayda qar yağarsa, fəslin nəzərdə tutulan mahiyyəti dəyişər, ya yayda qar yağmamalıdır, ya da fəslin adı əvvəl nəzərdə tutulandan fərqli mənə kəsb etməlidir. Nə şəkildə uydururlar-uydursunlar, əzan səsinə neçə putluq dəyirman daşı fırlanmaz. Deməli din elmə, yaxud fəlsəfəyə qarşı çıxarsa, Allah-din qarşıdurması baş verər, yəni öz mahiyyəti ilə üz-üzə dayanar.

Apriori bilik təcrübəni inkar edəndə inamların soyqırımı başlayır, ona görə də, apriori dərk etdiyimiz Allahın əmr və göstərişləri mövcud təcrübənin sərhədlərini aşmamalıdır, axı o sərhədləri də Allah müəyyənləşdirib. Məsələyə təcrübəni inkar etmək nöqtəyindən yanaşmaq bizi o düşüncəyə gətirib çıxarar ki, guya Allahın işi-gücü nəse yaratmaq və yaratdığını pozmaqdan ibarətdir. Deməli təcrübəyə zidd çıxan din məhz bu mənada fəlsəfənin yolunda əngəl olmağa başlayır. İstər din olsun, istər fəlsəfə, insan təcrübə vasitəsilə mənimsədiyi hər hansı həqiqəti, yaxud varlığın mahiyyətini təcrübəyə zidd üsullarla qavraya bilməz.

Gündə neçə-neçə qadın və kişinin, uşağın dünyadan köçməsinə şahidlik edən və bir gün özünün də öləcəyini yaxşı bilən insanın heç ölməyəcək kimi mal-pul, sərvət toplamaq hərisliyindən belə məlum olur ki, o, heç də ölümünü yaxınlıqda hiss etmir. Bu barədə ustadım A.Şopenhauerin açıqlaması belədir ki, insan ölümü şəxsi təcrübəsində yaşamadığına görə, nəzəri həqiqət kimi kənara qoyur və elə bu səbəbdən də özü gücdən düşüb yaşamaq istəməyə qədər ölümü ağına gətirmir. Deməli insanın öz əməlləri və insana aid bütün əməllərin mövcudluq qənaəti təcrübə vasitəsilə əldə olunur. [1, s. 433]

Din fəlsəfənin təməli daşdır, çünki ilk yaranan birincidir, lakin din müxtəlif xalqlar arasında ayrı-seçkiliyə səbəb olur və yaxud başqa dinləri aşağılayırsa, təkamüldən yox, tənəzzüldən xəbər verir. Onu da qeyd eləyim ki, siyasətçilərin vasitəçiliyi olmasa, məhiyyətinin eyniliyi baxımından din dini, əlbəttə, aşağılamaz.

Din millətlərin ortaq məxrəcə gəldiyi yeganə kəsrdir ki, surətin, yaxud məxrəcin süni şəkildə böyüdülmə-küçüldülməsi kütləvi qırğınlar yol açır. Məsələn, hansı şəraitdə, hansı səbəbdən baş verməsinə baxmayaraq, “Varfolomey gecəsi” – 24 avqust 1572-ci il – din adına böyük ləkədir.

Din ancaq fəlsəfə ilə yox, tarix boyu öz daxilində, yəni batin əhli və zahir əhli təmsilçilərinin arasında da dartışmalara səbəb olmuşdur.

Bütün dinlərin yekdil fikirdə olduğu və Qurani-Kərimin ana xəttini təşkil edən bir ayə var: “Həqiqətən, Allah ehtiyacsızdır...” [7] İnsanın müqəddəsliyi Allahın nəhayətsiz müqəddəsliyinə nə yaxşı, nə pis mənada təsir göstərə bilməz, yəni insan insan üçündür; onun bütün yaxşı və pis əməllərinin gerçəkləşdiyi səhnə insani mövcudatdır. Deməli müqəddəs insan anlayışı dində və fəlsəfədə fərqli yolçuluqlar hesabına əldə olunsada, nəticə eynidir: mümkün qədər heç kimə, heç nəyə zərər verməmək hissinin formalaşması – ülvilik məqamı. Fəlsəfədə müqəddəslik anlayışı mütləqdir, dində isə bu məqam dini fəlsəfənin təcrübədən asılı olmayan nəzəriyyəsi hesabına əldə olunur. Qəbul edilən, yaxud edilməyən qaydaları ülvilik xatirinə bilərəkdən rədd etmək müqəddəs olmaq anlamına gəlməz, müqəddəslik ehtiyacı yox kimi qarşılamaq keyfiyyətidir, yəni müqəddəslik ehtiyacsızlıqdır, ehtiyacların bilərəkdən inkar edilməsi deyil. Mən bu barədə özümün “İdraki vəcd nədir?” adlı kitabımın 23-cü səhifəsində belə yazmışam: “Ülvilik məqamına yetişmək üçün az yemək, oyaq qalmaq vasitə ola bilməz, amma ülvilik hissi az yemək, oyaq qalmağa vasitəsiz vasitədir. Nədənsə bunların yerini dəyişik salırlar”.

Söhbətin bu yerində F. Nitşeni xatırlamamaq mümkün deyil. Axı onun Allahı fəvqəlin sandır. Əvvəlki abzastda qeyd etdiyimiz “insanın taleyi insanın əlindədir” fikrini əsas götürsək, bəlkə də o, haqlıdır. Digər tərəfdən Allah öz “məkanını”, “əhatə dairəsini” heç kəsə görə tərk etmir, Onun fəaliyyət “trayektoriyasını” dəyişmək, insana fiziki təsir göstərmək kimi imkanlarından söhbət açmaq gülməli olar. Deməli nəbatəti, heyvanlar aləmini, yaxud təbiət qüvvələrini nəzərə almasaq, dünyada baş verən bütün hadisələrin yeganə hərəkətverici qüvvəsi insandır. Çox hörmətli Nitşeyə istinadən onu da söyləyə bilərik ki, bəşəriyyətin xilaskarı, həqiqətən, istər din, dini, yaxud ladini fəlsəfə olsun, fəvqəlin insan olmalıdır, lakin özü xilas olmaq istəməyən insanı təzyiq göstərmədən, zor tətbiq etmədən, yeri gəlmişkən, qanunlar həmin funksiyanı daha yaxşı yerinə yetirir, necə islah etmək olar? Onda belə bir sual ilə üz-üzə qalarıq: – Fəvqəlin insanın xaosluqda olan insanlar aləmini idarə etmək gücü varmı? – Nədənsə, güc deyəndə insanın ağılına ilk gələn silah olur, yəni silahı, ordusu, sərvəti varmı? Fəvqəlin insan, olsa-olsa, dünyaya üstün düşüncə tərzini və mədəniyyət nöqtəyini nəzərindən “allahlıq” edə bilər, o da anlayan bəndələr üçün keçərlidir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, fəlsəfənin, o cümlədən, fəvqəlin insanın silahı yoxdur, lakin din həmişə müəlləhdır.

Fəlsəfə hansısa sirrə vəqif olmaq istəyindən başlayır, din isə əxlaq, davranış normasıdır və onun vəzifəsi insani keyfiyyətlər çoxluğunu böyüdüb təkmilləşdirmək işinə xidmət etməkdir. Din adamı hazır yolla irəliləyir, çətinlik təcrübədən asılı olmayan nəzəriyyə yaratmaq mərhələsində başlayır, lakin fəlsəfənin yolu birinci addımdan dərk olunmazlıqlarla doludur. Fəlsəfə qalın-qalın pərdələri qaldıra-qaldıra, daha doğrusu, qaldıra bildiyi qədər arxasında nəse tapır, dinin pərdə qaldırmaq missiyası yoxdur.

Nəzərdən qaçırmayaq ki, fəlsəfə ilə dini fəlsəfə nəinki bir-birini tamamlayır, hətta musiqiyə münasibət məsələsində də eyni müstəvini paylaşırlar, lakin din fərqlidir.

Məqsədyönlü hökmlərə tabe olduğu və tənhalığı sevmədiyi üçün din azad deyil, amma fəlsəfə həmişə azaddır. Dində ən böyük azadlıq tək olan Allahın iradəsinə, fəlsəfədə isə mütləq ideyaların yeganə subyektinə aiddir. Görünür, Şopenhauerin “hər kəs təkliyi sevmirsə, eyni zamanda azadlığı da sevmir” [8] ifadəsi məhz bu mənada özünün əsl mahiyyətinə qovuşur.

Həqiqi din öz hökmlərinə qarşı çıxan ayrı-ayrı şəxsləri, fəlsəfədə belə çağırış yoxdur, məhv etmək missiyasından uzaq olmalıdır. Mənsuru dara çəkdilər, Brunonu yandırdılar, sinaqqoq Spinozanı lənətlədi, nəticə necə oldu? Əgər düşüncə tərzini öldürmək mümkün olsaydı, onda din bu mənada hökmən nəşə qazanardı, lakin birinci həmişə hər yerdə baş verdiyindən ayrı-ayrı şəxslərin ölümü ilə sona yetməz və heç bir din insanın dərk olunmuş azadlığını, hətta ölüm hökmü oxunmuş məhkuma aid olsa belə, əngəlləyə bilməz, çünki bu kimi azadlıqlar, əsasən, gözlə görünən əməllərdə zahirə çıxır.

Filosofun, yaxud hər hansı din xadiminin ayrıca insanı olmur, insan insandır, sadəcə onun mürəkkəb xüsusiyyətlərini hər kəs öz düşüncəsinin sərhədlərinə görə araşdırır. Sapiens yarandığı ilk gündən dünyaya hansı iradə ilə təşrif gətiribse, bu gün də odur, sivilizasiya insanın həyat tərzinə, yəni texniki inkişafına, elmi nailiyyətlərinə aiddir, düşüncə qabiliyyətinə yox. Bu mənada dinin payına daha çox məsuliyyət düşür, nəinki fəlsəfənin, lakin dinin pis əməllərin islahı tendensiyası insani hüquqların məhdudlaşdırılması hesabına olmamalıdır; balansın pozulması dinin bayağı hökmlərinə gətirib çıxarır.

Din və fəlsəfə zehni fəaliyyət formaları kimi

Din və fəlsəfə zehni fəaliyyətin müxtəlif formalarıdır; birinci, Allahla qaibənə ünsiyyətdə keçən həyatdır ki, xilasolmada insan mənəviyyətinin şəxsi ehtiyaclar səviyyəsində ödənilməsi, bağlılığın davamlı və möhkəm olması, ruhi sakitliyin sabitliyi və zövqalma məqsədlədir, ikinci, mahiyyət etibarıyla hər hansı ali maraqlardan qətiyyət asılı olmadan mütləq ideyalar əsasında varlığın dərk olunması işini tamamlamağa çalışır.

Din həmişə gələcəkdən bəhs edir, fəlsəfədə gələcək adında zaman yoxdur; birinci yanlışlığa yol verə bilər, çünki o daima təkamüldə olandır, ikinci ortaya alternativ olmayan kamil nəticə çıxarmalıdır. Elmin dinə bəlkə də, ehtiyacı yoxdur, amma fəlsəfəsiz heç bir kəşf, ixtira işıqlana bilməz. Albert Eynşteyn: “Dinsiz elm kor, elmsiz din topaldır” – söyləməklə, yaqın ki, fəlsəfəyə zidd çıxmayan, təcrübəni inkar etməyən dinin elm üçün gərəkli olduğunu nəzərdə tuturdu, yaxud da dini fəlsəfəni. [9, s. 199]

Zərdüştdən başlamış müasir günə kimi din insana əvəzsiz hədiyyə vəd etmir: “... son hesab günündə yalanpərəstlərə ən pis həyat və doğru tərəfdarlarına ən yaxşı yaşayış məskəni nəşib olacaqdır, Avesta”. [10] Lakin fəlsəfənin məqsədi şirnikdirib hökm qəbul etdirmək yox, həqiqəti söyləməkdir, öyrənilib-öyrənməmək isə birbaşa insanın özündən asılı məsələdir və fəlsəfi xoşbəxtlik təmənnasızdır, yəni dində xoşbəxtliyə səbəb istəklərin həyata keçməsi hesab edilirsə, fəlsəfi xoşbəxtlik ehtiyacsızlığın mümkün sərhədlərinə qovuşmaqla əldə olunur.

Din insana əvəzsiz hədiyyə vəd etmədiyi kimi insanlar da Allahı, əlbəttə, istisnayı halları nəzərə almasaq, təmənnasız sevmir, hətta onlar dinin, Tanrının ünvanına söylənmiş haşiyədən kənar nəşə eşitsələr, qulaqlarını əllərilə tutub uzaqlaşsalar ki, başlarına pis hadisə gələndə Ona yalvarmağa üzləri olsun. Dinin bəxş etdiyi xoşbəxtliyin müqabilində insanın qəbul etməli olduğu şərt bəzən öz iradəsilə ziddiyyət təşkil etdiyinə və bu mənada mahiyyət beyindən getdiyinə görə, yaqınlıqla söyləmək olar ki, o, Yaradanı təmənnalı sevir; arzusuna qovuşan kimi Allahı unudur. Bu barədə Rəbiə əl-Ədəbiyyədən gətirdiyimiz misal yerinə düşər: “Məqsəd görünsün deyə cənnəti yandırır, cəhənnəmi söndürmək

istəyirəm ki, bu yolu bağlayan iki pərdə aradan qalxsın, Tanrının qulları Ona ümid və qorxusuz qulluq etsinlər; əgər cənnət ümidi, cəhənnəm qorxusu olmasaydı, heç kim tanrıya baş əyib, itaət göstərməzdi". [12].

Mövzumuzun əhatə dairəsindən uzaqlaşmadan dinin, yaxud fəlsəfənin tam şəkildə izah edə bilməyəcəyi hadisələrdən birinə toxunaq. Məsələn, həyatımızda bəzən elə qəribəliklər baş verir ki, ilahi ədalətin hökmünə inanmamaq olmur. Bu arada məhşur "Nature non contristatur!" – "Təbiət kədərlənmir" [1, s. 429] kəlamı yada düşür və belə sual doğurur: "Əgər təbiət kədərlənmirsə, bəs onda kədərlənən kimdir və ilahi ədalət hansı qüvvənin hökmü ilə baş verir?" Dünyanın ilahi iradə tərəfindən idarə olunmasını qəbul edən hər kəs belə düşünür ki, ilahi ədalət ilahi iradənin müvafiq təsirinin nəticəsidir. Onda Şopenhauerin fəlsəfi nəzəriyyəsinə görə, kor iradə tərəfindən idarə olunan dünyada ilahi ədalətdən söhbət açmaq düzgün olmaz və əgər özünü rədd etmiş, yaxud etməmiş iradə biz özümüzüksə, ilahi ədalətin "bir iradə olan insan"la əlaqəsi nədən ibarətdir? İlahi ədalət anlayışının mövcudluğunu ancaq və ancaq "Qurani-Kərim" və onunla həmfikir olan ayrı dinlərin təqdimatında Allahın xüsusiyyətlərinə aid etmək mümkün sayılsa da, o, həmişə, hər lazımı şəraitdə baş verməyən nadir hadisə, yaxud heç baş verməyəndir. Əgər ilahi ədalət həmişə, hər lazımı şəraitdə baş verməyən nadir hadisədirsə, onda başvermənin səbəbi insanın müqəddəsliyi, yaxud özünü rədd etmiş iradəsi olmaya? Və əgər ilahi iradənin baş verməsinə insanın müqəddəsliyi, yaxud özünü rədd etmiş iradəsi səbəb olmalıdırsa, onda başlanğıcını Muhiddin Ərəbinin "Vəhdətül-vücut" nəzəriyyəsindən götürən panteizm **kainatı bütövlükdə Tanrı kimi qəbul etmək: B.Spinoza, C.Bruno və təbiətdən yüksəkdə heç nə yoxdur: İ.S.Erougena** kimi hər iki variantında ilahi ədalət prinsipilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Əlbəttə, insanın dünyanı sona kimi dərk etmək qabiliyyəti məhduddur və bəlkə də, bunun səbəbi ömrünün qısa olması – beynin ardıcıl düşünmə prosesinin kəsilməsi, subyektin materiyasının məhv olmasıdır.

Əgər ən böyük və ən ağır fəaliyyətin zəhinlə əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq, rahib olmaq, yaxud dindarlıq etmək insandan böyük zəhmət tələb etmir; fəlsəfə isə, əksinə, ən çox zəhmət tələb edən sahədir.

Beynin belə bir funksiyası var ki, təcrübədən asılı olmayan istənilən hadisəni dərrakə yolu ilə təhlil edə bilir, lakin din insana təhlil yox, qəbul olunmaq üçün təqdim olunub; onun yanından ötmək, yaxud başı üzərindən o yan-bu yana adlamaq caiz olmadığına görə, düşüncəni əngəlləyir.

Əsrlər boyu dini hökmlər insanın tərbiyəsi uğrunda mübarizə apararkən, mövcud müstəvidə nəticənin necə olması hər bir dərrakəli oxucu üçün işıq kimi aydındır. Öz yoluna düşünülmüş deyil də, diktə ilə davam edən insan bu yolda həmişə bədrəyə bilər, davam etmə prosesi qarşıya daha güclü "diktator" – diktə edən çıxana qədərdir.

Əksər dinlər, əsasən, optimizmi təbliğ etsələr də, filosoflar arasında pessimist kimi tanınanlar az deyil. Dinə optimist nöqteyi-nəzərindən yanaşmaq bizdə təbii bir sual doğurur: – İnsanın öz ölümünü hər an burnunun ucunda hiss etməsi pessimizm deyilmi? Ölümünü gözünün önünə gətirməyən insan heyvandır, çünki heyvan da ölməyə qədər öləcəyini bilmir və o da məlumdur ki, axirətə inanan insanlar ölümü təbii hadisə kimi qarşıladıqlarına görə pessimist olurlar, lakin axirətə inanıb-inanmamaq hər kəsin özündənmi asılı məsələdir? Yox, əgər söhbət pessimist filosoflardan düşər və bu filosofların başında Artur Şopenhauer durarsa, bu barədə söyləyəcəyim tək bir cümlə var: onun qəmli fəlsəfəsi elə sevinc gətirir ki... Şopenhauer necə pessimist filosofdur ki, ölümün ən nikbin metafizikasını yaradıb?! Onun şah əsəri sayılan «Dünya iradə və təsəvvür kimi» kitabından 54-cü paragrafa istinadən aşağıdakı bir neçə cümləni arakəsmələrlə xatırlatmağı

özümə borc bilirəm: "... atılmış materiyyaya görə göz yaşı axıtmayacağımıza oxşar olaraq... bədənimizin materiyyasının saxlanılmasını tələb etmək o qədər məqsədəuyğun deyil, çünki bu materiya daim yenisi ilə əvəz olunur. Bədənlə bağlı olan fərdi şüura qaldıqda isə yuxu onu hər gün tamamilə dayandırır. Dərin yuxu davam etdiyi müddətcə ölümdən heç nə ilə fərqlənmir, donmuş adamlarda olduğu kimi o, tədricən ölümə də keçə bilir. Ölüm fərdiliyi unutturdu yuxudur, çox güman ki, o, başqa şəkildə yenə oyanır və yaxud heç yuxuya getməmişdi də". [1, s. 430] Göründüyü kimi fəlsəfə ilə din arasında optimist, pessimist kimi sərhədlər yoxdur və mənim bu barədə fikrim belədir: ***"Pessimizm, yaxud optimizm məqsədli arzuetmə məsələsi olduğu üçün fəlsəfəyə aid mövzu deyil, çünki sonuncunun işi təlqinetmə yox, həqiqəti öyrənməkdir"***.

Söhbətin bu yerində onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, fəlsəfə ilə əlaqəsi olmayan, lakin fəlsəfə adına yazılmış... yazılacaq qalın-qalın kitablar da az deyil...

Əgər din bəla hesab olunsaydı, çox ciddi bəla olardı, çünki o, insanı etnik kimliyindən qoparır; istənilən dində ümmət anlayışı ilkin şərtidir və insanın öz dininə sadıqlığı etnik kimliyin yox edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bəs fəlsəfə? Fəlsəfə də belədir: fərdiliyini yox etmiş subyekt, yaxud dahi üçün, sadəcə, insan amili – bəşəriyyət ideyası var; ziddiyyət ondan ibarətdir ki, dində kütləvilik, fəlsəfədə öz cəminə qovuşmuş təklik hökm sürür.

Allahı dərk etmədən sevməyin özü də bütperəstlik kimi dəyərləndirilməlidir, axı əksəriyyət Ona arzularını gerçəkləşdirmək üçün yalvarır. Deməli din dar günün mənəvi yoldaşdır, hətta fəlsəfə də belədir, fərq ondadır ki, birincidə özünüaldatma, ikincidə özünüdərk hadisəsi baş verir. Əgər özünü dərk etmə yalnız seçilmiş insanların qismətinə düşürsə, deməli seçilməmişlərin üz tutacaqları yeganə məbəd Dindir!

Nəticə

Dahi alman filosofu A. Şopenhauer insanları üç kateqoriyaya ayırır və birincilik o qrupun payına düşür ki, başqaları ilə ünsiyyət qurmadan özlərini təsəvvür edə bilmirlər, lakin ikincilər öz daxili zənginlikləri hesabına gərəksiz əlaqələrdən aralı dayansalar da, mövzu dairəsində həmsöhbət olmaqdan çəkinmirlər. Üçüncülər isə prinsip etibarı ilə hər cür ünsiyyəti inkar edənlərdir: dahilər. [11]

Şopenhauerin "Parerga and Paralipomena" – "Əlavələr və xətlər" adlı kitabından din haqqında yazılan on dördüncü başlığın elə ilk səhifəsində oxuyuruq: "... Allahın şəxsiyyət və səbəbiyyət kimi iki soyundurula bilməyən geyimi – ayrılmaz xüsusiyyəti var ki, bunlarsız onun haqqında nəse danışmaq mümkün olsa da, özünü təsəvvür etmək imkan daxilində deyil... və bu hissi, müvəqqəti, yalnız düşüncədə mövcud olan dünyada, şübhəsiz, şəxsiyyət və səbəbiyyət, hətta sonunculara ehtiyac var. Lakin ali şüur məni elə bir dünyaya yüksəldir ki, burada artıq nə şəxsiyyət, səbəbiyyət, nə də subyekt, obyekt mövcuddur. Mənim ümid və inamım onunla sonuclanır ki, bu yüksək şüur tək olan varlıqdır və bu nöqtəyi-nəzərə istinadən düşünürəm ki, Allah yoxdur. Əgər "allah" ifadəsindən məhz bu yüksək şüurun təyinatı, yaxud buna bənzər nəyisə xüsusişdirməyi və adlandırmağı bacarmadıqları üçün simvolik olaraq istifadə etmək istəyirlərsə, buyursunlar, amma, zənnimcə, filosoflar arasında yox".

Məqalədə Artur Şopenhauerin hər iki fikrinə münasibət bildirilib və qeyd olunub ki, əgər fərdiliyin yox edilməsi hesabına əldə olunan bu ali şüur üçüncülərin – dahilər və dahilik həddinə qədər ilhamlanmış şəxslərin nail olduqları səmasız yüksəklikdirsə, onda birinci və ikinci kateqoriyadan olan insanların mənəvi ehtiyacını məhz din ödəyə bilər.

Yazımın xarakterik cəhətlərindən biri də, optimist din, yaxud pessimist fəlsəfə kimi fikirlərə aydınlıq gətirərək onlar arasında sərhədlərin olmadığı qənaətinin əldə edilməsi,

düşüncə tərzini öldürmək mümkün olmadığı halda, düşüncə tərzinə görə ayrı-ayrı adamların öldürülməsinə rəvac verməyin yanlış qərarlar kontekstində nəzərdən keçirilməsidir. Məsələn: Mənsuru dara çəktilər, Brunonu yandırdılar, sinaqqoq Spinozani lənətlədi, nəticə necə oldu?

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Şopenhauer A. Dünya iradə və təsəvvür kimi.
<http://www.kitabxana.net/files/books/file/1468348403.pdf>
2. Həzrət Əli. Nəhcül-bəlağə. 93-cü xütbə. www.az.islamic-sources.com/download/nehcul-belaqe-3
3. <http://www.cumhuriyyet.net/sonxeber/3331-suriyali-ushagin-shok-sozleri.html>
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Qautama_Budda
5. Mövlana .Məsnəvi, I cild, 982, 983, 985
6. Mövlana. Məsnəvi. VI cild, <https://www.idefix.com/Kitap/Mesnevi-6-Cilt-Takim/Mevlana-Celaleddin-i-Rumi/Din-Mitoloji/Tasavvuf/urunno=0000000246213>
7. Qurani-Kərim. Bakı, 1995. Həcc surəsi, 64-cü ayə
8. <http://resfeber.ru/20-udivitelnyh-tsitat-artura-shopengauera-ob-odinchestve-i-svobode/>
9. Eynşteyn A. Sitatlar və aforizmlər. Bakı, 2011
10. Avesta <http://www.kitabxana.net/files/books/file/1449856361.pdf>
11. ru-philosobhu.livejournal.com/294477.html
12. V. Məmmədəliyev. Sufilərin qadın piri: Rəbiə Ədəviyyə s. 10
http://isamveri.org/pdfdrq/D02632/2016_26/2016_26_memmedeliyev_memmedeliyevA.pdf

Гойарчин Керимли

РЕЛИГИЯ И ФИЛОСОФИЯ: ЭПИЗОДИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

Резюме

История философии столь же древняя, как и история религии, но фундаментальные или необоснованные конфликты между этими двумя процессами недалеки от настоящего. Хотя существующая идеологическая борьба в серии отличается, она всегда формирует новый образ мышления. Одна из основных причин сохранения этих противоречий заключается в том, что это не вопрос цели, а целенаправленный подход, и в этом смысле внимание на сущность должно всегда рассматриваться как важный фактор.

Цель - проанализировать определенные представления о религии и философии, выразить разные взгляды, придерживаться принципа соблюдения сущность сущности.

Методология - сравнительные исследования и системный анализ

Результат - между философией и религией нет пессимистических, оптимистических границ; пессимизм или оптимизм - это не вопрос философии, потому что это вопрос желания, потому что последнее - учить правду, а не беспокоить. Новизна в предмете состоит в том, что религия совершенно неприемлема и не может быть ни отвергнута, ни опровергнута.

Ключевые слова: воля, истина, метафизика, воображение, познание, божественность, пессимист, оптимист, объективность, субъективность

Goyarchin Karimli

RELIGION AND PHILOSOPHY: AN EPISODIC VIEW

Summary

The history of philosophy is as old as the history of religion, but the fundamental or unfounded conflicts between these two processes are not far from the present. Although the existing ideological struggle in the series is different, it always forms a new way of thinking and a new way of thinking. One of the main reasons for the persistence of these contradictions is that it is not a matter of purpose but of a purposeful approach, and in this sense the focus of attention must always be considered as an important factor.

Purpose - to analyze certain ideas about religion and philosophy, to express different views, to adhere to the principle of adherence to the essence of the essence.

Methodology - comparative research and systematic analysis

Findings - There are no pessimistic, optimistic boundaries between philosophy and religion; pessimism or optimism is not a matter of philosophy because it is a matter of desire, because the latter is to learn the truth, not to be disturbed. The novelty in the subject is that religion is wholly unacceptable and can be neither rejected nor denied.

Keywords: Will, Truth, Metaphysics, Imagination, Cognition, Divinity, Pessimist, Optimist, Objective, Subjective